

*Bozzay Réka*¹

FORRÓ IMRE REFORMÁTUS LELKIPÁSZTOR TUDOMÁNYOS MUNKÁI

ABSTRACT

Imre Forró's scholarly works

Imre Forró's most famous scholarly work is the history of Hungarian students at the University of Franeker. His academic interests also included the life and sermons of the martyred Danish Lutheran pastor Kaj Munk, on which two articles were published. For many years, he was interested in the names and life histories of the Stipendium Bernardinum scholarship holders in the 20th century, on which he published articles in Hungarian and Dutch. Closely connected with this was the list of Hungarian students who had studied in Amsterdam and Kampen, the compilation of which he corresponded diligently for many years, and it was not his fault that it was not completed. Only a manuscript of the biography and work of the Transylvanian scholar pastor József Benkő, for which he obtained valuable data from the Netherlands, has survived. He was also interested in the literary work of the writer A. C. Wallis, wife of Géza Antal, and exchanged letters on her literary legacy with prominent representatives of Dutch literary life.

Keywords: Forró Imre, Franeker, Stipendium Bernardinum, Vrije Universiteit, Kampen, Benkő József, A. C. Wallis, Kaj Munk

Forró Imre munkásságát elsősorban a franekeri peregrináció történetéből ismerjük. Bár hosszú évtizedeket töltött a téma feltárásával, levéltári kutatással, munkája csak kéziratban maradt fenn. Halála után családja segítségével ennek a munkának rövid összefoglalása jelenhetett meg a *Theologiai Szemlé*ben, mely hasznos információkat közölt általában a holland–magyar egyházi kapcsolatokról és Franekerről

1 Bozzay Réka (PhD, habil.), történész-néderlandista, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének docense, fő kutatási területe a holland–magyar kapcsolatok és egyetemtörténet a kora újkorban és újkorban. bozzay.reka@arts.unideb.hu

is, de éppen a forrásközlés maradt ki belőle, mely pedig a későbbi peregrinációs kutatásokat nagyban segíthette volna.²

Forró az egyetem elvégzése után, 1933. szeptember 1. és 1939. június 15. között Kenderesen volt lelkész, bár tényleges szolgálatot csak Utrechtből való hazatérése után végzett. Ezt követően állástalan diplomásként Csökmön (Bihar vármegye), majd Rétközberencsen (Szabolcs és Ung k.e.e. vármegye) mint segédlelkész besegített a beteg lelkészeknek.³ Makay Miklóshoz írt leveléből az is kiderült, hogy a második bécsi döntés előtt, 1940 nyarán három hónapig kiképzés nélküli tábori lelkész volt a VIII. kassai hadtestnél, Vikár Béla tábori püspök mellett,⁴ a 114. sz. kórházi alakulattal került rövid időre Németmokrára (ma Nyimecka Mokra, Ukrajna), majd Kenderesen szolgált 1944. március 12-ig,⁵ amikor is tiszaroffi tanyai másodlelkész lett belőle.⁶ A szolgálati helye Tiszagyenda volt tíz évig, végül esperese mondatta le, és a továbbiakban az egyház nem adott számára lehetőséget hivatalos lelkészi szolgálatra.⁷ 1955-ben családjával Kenderesre költözött, ahol mint rendelkezési állományba helyezett lelkész élt, majd 1960. július 1-től nyugállományba került, és történelmi tanulmányaival foglalkozott.⁸ Önéletrajzában és több levelében leírta, hogy ez a tény számára teljes silentium és exilium volt.⁹ Lelkészi szolgálata időszakából ige hirdetésének nyomtatott változata nem maradt meg a levéltári források között. Annál több érdekességet lehet viszont találni a franekeri anyag mellett Forró széles körű tudományos búvárkodására vonatkozóan. A legtöbb munkája természetesen valamilyen módon kapcsolódott hollandiai vizsgálódásaihoz, még ha a témához az anyag nem is feltétlenül Hollandiában volt elérhető.

KAJ MUNK, DÁN MÁRTÍR LELKÉSZ ÉLETE ÉS MUNKÁJA

Egyik ilyen kutatása Kaj Munk dán evangélikus lelkész életéhez és működéséhez kötődött. Munk Dánia német megszállása idején több nagy visszhangot kiváltó prédikációt tartott, az egyiket 1943 karácsonyán a Koppenhágai Miasszonyunk templomban, ahol a zsidóüldözés beszüntetésére szólította fel a német megszállókat, ellenkező esetben az egész dán nép ellenállási harcát hirdette meg. 1944-es újévi prédikációjában a kollaboráns dánok ellen szólalt fel, hazaárulóknak minősítve őket. A németek 1944. január 4-én kicsalták parókiájáról, majd elhurcolták és

2 FORRÓ Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században. Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623–1794, *Theologiai Szemle* 32(1989/2), 93–109.

3 *Forró Imre törzskönyvi lapja*, Dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka gyűjteménye (a továbbiakban: Magángyűjtemény).

4 *Forró Imre levele Makay Miklóshoz* (Kenderes, 1970. január 3.) Magángyűjtemény.

5 *Forró Imre önéletrajza*, Magángyűjtemény.

6 *Forró Imre levele Makay Miklóshoz* (Kenderes, 1970. január 3.) Magángyűjtemény.

7 Dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka visszaemlékezése.

8 *Forró Imre önéletrajza*, Magángyűjtemény.

9 Dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka visszaemlékezése.

útközben megölték.¹⁰ A mártírhaltalt halt dán lelkész élete és munkássága egészen lenyűgözte Forrót. Makay Miklóshoz írt levelében úgy fogalmazott, hogy nagy Kaj Munk rajongónak tartja magát, mert szerette „bátor, őszinte szókimondását s a keresztyénség modern kifejezését, nagy széles látókörét, ember- és jellemismeretességét.”¹¹ Fennmaradt levelezése tanúsága szerint 1961 nyarától már intenzíven foglalkozott Munkkal, talán nem is egészen véletlenül választotta ezt a témát. Bár ekkor Forró már tudta, hogy elnyerte a Stipendium Bernardinum ösztöndíját, a Hollandiába való kiutazásra egyelőre nem volt esélye, mivel nem kapott útlevelet.¹²

Forró nem beszélt dánul, de hollandul és németül igen, így ezen a két nyelven keresztül volt számára elérhető a Munk-életmű. Valószínűleg Pákozdy Lászlót, régi utrecht-i egyetemi társát értesítette Munk hollandra fordított műveinek magyarra ültetéséről 1961 júliusában.¹³ Az elkészült fordításokat szerette volna kiadni, így ugyancsak Pákozdyt kérte meg 1961 szeptemberében, hogy érdeklődjön utána a *Theologiai Szemlénél*, vajon egy Kaj Munkról szóló tanulmány fordítását meg tudná-e jelentetni.¹⁴ Egy hónappal később Kádár Imrétől, a *Theologiai Szemle* szerkesztőjétől kérdezte ugyanezt.¹⁵ Valószínűleg Bodonhelyi József barátjának írta meg még október végén, hogy ha gondolja, szívesen elküldi neki Kaj Munkról írt dolgozatát.¹⁶

Mivel Magyarországon Munk munkái nem voltak elérhetőek, Forró megpróbálta azokat külföldről beszerezni. A 60-as évek kommunista Magyarországon meglehetősen nehéz volt ezekhez az írásokhoz hozzáférni, egy nyugati lelkész munkáit külföldről beszerezni pedig szinte lehetetlen. Forró ezért a holland nagykövet, Johan Huibert Zeeman segítségét kérte ebben az ügyben.¹⁷ Munk munkái Hágában a D. A. Daamen kiadónál jelentek meg, két publikációját már megszerezte Forró, a holland nagykövet segítségével 1961. november elején még tíz címhez akart hozzájutni, amiről a követség villámgyorsan gondoskodott is.¹⁸

Egy dánul tudó meg nem nevezett tanárral is váltott levelet 1962 februárjában, akinek megírta, hogy Kaj Munk több munkáját fordította hollandból magyarra, az evangélikus *Lelkipásztor* folyóirat kért tőle cikket, de még nem közölték le.¹⁹ Ez valóban így volt, ugyanis Kaj Munkról szóló cikkei majd csak tizenkét évvel később jelennek meg két folyóiratban. A *Theologiai Szemle*hez még Pákozdy László

10 FORRÓ Imre: In memoriam Kaj Munk, *Theologiai Szemle* 17(1974/1–2), 105.

11 *Forró Imre levele [Makay] Miklóshoz* (Kenderes, 1970. február 25.) Magányűjtemény.

12 *Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz* (Kenderes, 1961. július 14.) Tiszántúli Református Egyházkerület. Levéltára (továbbiakban TtREL) I.27.b.137.

13 Uo.

14 *Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz* (Kenderes, 1961. szeptember 8.) TtREL I.27.b.136.

15 *Forró Imre levele Kádár Imréhez* (Kenderes, 1961. október 4.) TtREL I.27.b.137.

16 *Forró Imre levele Bodonhelyi Józsefhez* (Kenderes, 1961. október 23.) TtREL I.27.b.137.

17 *Forró Imre levele Johan Huibert Zeemanhoz* (Kenderes, 1961. november 4.) TtREL I.27.b.137.

18 *Forró Imre levele Johan Huibert Zeemanhoz* (Kenderes, 1961. november 30.) TtREL I.27.b.137.

19 *Forró Imre levele ismeretlen címzetthez* (Kenderes, 1962. február 2.) TtREL I.27.b.137.

főszerkesztősége idején küldte el a cikkét, Pákozdy azonban 1972. év végétől már nem volt főszerkesztő, Munk pedig lutheránus lelkész volt, így Proehle Károlynak továbbították a tanulmányt.²⁰ A *Theologiai Szemle* a Munkról szóló megemlékezést *In memoriam Kaj Munk* címmel hozta le. Ebben a tanulmányban Forró elsősorban a lelkész németül megjelent életrajzát mutatta be, illetve több hollandul is kiadott munkáját ismertette, köztük nemcsak prédikációit, hanem drámáit és színműveit is.²¹ A másik lap, amelyben *Emlékezzünk Kaj Munk dán evangélikus lelkészre*²² címmel jelent meg egy rövid életrajz, valamint Munk Lutherről mondott prédikációja,²³ a már említett *Lelkipásztor* volt. Forró a *Református Egyház* című újság főszerkesztőjének, Bottyán Jánosnak is eljuttatta rövid tanulmányát és Munk utolsó prédikációjának magyar fordítását abban a reményben, hogy így egy sokkal szélesebb református közönséghez is eljuthat munkásságának híre.²⁴ Sajnos a két szöveg publikálására végül nem került sor.

STIPENDIUM BERNARDINUM

A másik nagy csomópont Forró tudományos munkásságában a Stipendium Bernardinum megemlékezés és egykori ösztöndíjasok adatainak összegyűjtése volt. Talán nem véletlen, hogy ennyire szíven viselte a Stipendium Bernardinum sorsát, hiszen 1932 és 1936 között, majd 1964–65-ben ő maga is ennek az ösztöndíjnak a segítségével tanult, kutatott Utrechtben. Az első ember, akit az ötlettel megkezesett nem más volt, mint egykori tanára, Révész Imre professzor. Kapcsolatuk nem volt felhőtlen, mivel Révész kritikával illette tanítványa franekeri kutatásának kiadását, aminek hatására Forró évtizedekre félretette ezt a munkáját. 1951-ben mégis Révészt kereste meg a Stipendium Bernardinum ösztöndíjasainak pályafutását bemutatni szándékozó dolgozata ötletével. Révész bár elismerte, hogy Forróban megvan az erő, a lelkesedés és a képesség a munka elvégzésére, mégis nagy falatnak tartotta egy ilyen összefoglaló megírását. Véleménye szerint két dologra kellene kitérni a tanulmánynak: az ösztöndíjasok életpályájának, valamint irodalmi és teológiai munkásságának bemutatására. Mindez szorgalmas, türelmes és kitartó könyvtári és levéltári kutatással elérhető ugyan, de Révész azt kérdezte Forrótól, hogy lelkipásztori lekötöttsége és anyagi forrásai lehetővé teszik-e majd, hogy hosszú hetekig kutatómunkát végezzen Budapesten, Debrecenben, Sárospatakon és Pápán. Másrészt arra is figyelmeztette, nem biztos, hogy lesz, aki kiadja az összegyűjtött anyagot. Révész szerint sem Hollandiában, sem Magyarországon nem lesz még tíz év múlva sem ott a teológiai tudományosság, hogy egy ilyen

20 Pákozdy László levelezőlapja Forró Imréhez (sine loco, sine dato) Magángyűjtemény.

21 FORRÓ Imre: In memoriam Kaj Munk, *Theologiai Szemle* 16(1974/1–2), 104–105.

22 FORRÓ Imre: Emlékezzünk Kaj Munk dán evangélikus lelkészre, *Lelkipásztor* 49(1974. október), 610–612.

23 MUNK, Kaj: Luther, *Lelkipásztor* 49(1974. október), 612–620.

24 Forró Imre levele Bottyán Jánoshoz (Kenderes, 1974. november) Magángyűjtemény.

mű kiadása megvalósuljon.²⁵ A figyelmeztetés nem szegte Forró kedvét, mivel fél évvel később Rotterdamban élő barátjának, Adriaan Korevaarnak is beszámolt tervéről, hogy az utrecht-i ösztöndíjas diákokról szeretne írni. Korevaar Révészhez hasonlóan szkeptikusan fogadta a hírt, mivel véleménye szerint országaik között meglehetősen nehéz a helyzet, a holland sajtó egy ideje már alig foglalkozik Magyarországgal, ahogy földrajzi folyóiratok sem írnak róla.²⁶

Forró lelkesedését azonban nem vették el a figyelmeztető szavak. 1952-ben a Ráday utcai teológián összegyűlő egyháztörténeti felolvasókörből azzal keresték meg, hogy Esze Tamáson, az *Egyháztörténet* című lap főszerkesztőjén keresztül tudomást szereztek publikációs terveiről, és szívesen segítenek neki az egykori bernardista hallgatók neveinek összegyűjtésében. Javasolták, hogy Kállay Kálmán debreceni professzor 30-as évek végén készült gyűjtését nézze át, mert ebben 1909-től fel vannak sorolva a külföldön járt magyar teológus diákok nevei kerületekre és évekre lebontva.²⁷

A bernardisták névlistájának összeállítására Forró segítséget kért Hollandiából is. Az ösztöndíj kuratóriumának elnökét, Quispel professzort tájékoztatta, hogy *A 200 éves Stipendium Bernardinum és annak hatása Magyarországon* címmel bízták meg egy cikk megírásával. Szeretné az ösztöndíjasok névlistáját csatolni, de a saját összeírása csak 1948-ig készült el. Ezért arra kérte a professzort, hogy a listát – ha szükséges – korrigálja, ellenőrizze, de mindenekelőtt egészítse ki a hiányzó nevekkel és évszámokkal. A cikk holland fordítását a nyár folyamán tervezte elküldeni – melyet reményei szerint a professzor fel tud majd használni –, és kéri, hogy a kéziratát helyezze el a *Stipendium Bernardinum* irattárában.²⁸ A Hollandiában szolgáló magyar lelkész, Tüski Istvánt ugyancsak e cikk érdekében arra kérte, hogy az 1936 és 1961 között a *Stipendium Bernardinum*-mal Utrechtben tanult diákok címét küldje el neki, illetve érdeklődött a Hollandiába emigrált magyarok sorsa felől is.²⁹ Valószínűleg Zugor Istvánnak küldte el a Bernardista magyar diákok névsorát 1911-től, és kérte, írja meg, ki hol lakik, ki halt meg, kinek és milyen irodalmi vagy tudományos munkásságát, világi tisztségét stb. ismeri. Forró szeretett volna az 1961-es 200 éves jubileumra egy lehetőleg teljes névsort összeállítani adatokkal, és rövid tanulmányt írni hozzá. A *Stipendium Bernardinum*-ról szóló publikáció eredetileg az *Egyháztörténet*-ben jelent volna meg, annak megszűnése után Forró abban bízott, hogy a *Theologiai Szemle* leközlí, ugyanis Pákozdy Lászlótól kapott erre ígéretet.³⁰

1961 nyarán folyamatosan levelezett az ismerőseivel, barátjaival, de akár számára ismeretlen emberekkel³¹ is, hogy a bernardinisták névsorát összeállítsa. Adato-

25 Révész Imre levele Forró Imréhez (Budapest, 1951. december 28.) Magángyűjtemény.

26 Adriaan Korevaar levele Forró Imréhez (Rotterdam, 1952. július 7.) Magángyűjtemény.

27 Ismeretlen személy levele Forró Imréhez (Budapest, 1952. április 3.) TtREL I.27.b.145.d.

28 Forró Imre levele Quispel professzorhoz (Kenderes, 1961. május 1.) TtREL I.27.b.136.

29 Forró Imre levele Tüski Istvánhoz (Kenderes, 1961. május 15.) TtREL I.27.b.137.

30 Forró Imre levele Zugor Istvánhoz (Kenderes, 1961. május 19.) TtREL I.27.b.137.

31 Forró Imre levele ismeretlen címzettéhez (Kenderes, 1961. május 24.) TtREL I.27.b.136.

kat kért az 1948 és 1961 között Utrechtben tanulókról Budapestről Bodonhelyi Józseftől,³² Debrecenből Varga Zsigmondtól,³³ Sárospatakról Újszászy Kálmán főlevéltárostól,³⁴ illetve Pápáról az egyik nyugalmazott professzortól.³⁵

A bernardisták nevének kiadását a debreceni Tóth Endre professzorral együtt tervezték, Tóth Forró rendelkezésére is bocsátotta az általa gyűjtött gazdag életrajzokat.³⁶ A Magyarországon élő lelkészeknek Forró maga írt, a Trianon után külföldre került területeken élőktől ismerősei révén kívánt adatokat beszerezni. Galambos Zoltán komáromi lelkészt – maga is egykori bernardista – arra kérte, hogy két Csehszlovákiában élő lelkésztől, Zsemlye Lajostól és Nagy Lajostól szerezzen be életrajzi adatokat.³⁷ Ugyanígy Erdélyből egy néven nem nevezett lelkészt kért ott szolgáló egykori ösztöndíjasok életrajzi adatainak közlésére.³⁸ Hollandiában nemcsak Tüski Istvánt kereste meg levélben – akitől a Stipendium Bernardinum adminisztrátorainak nevét kérte az 1911 és 1961 közötti időszakból –, hanem például a Waverveenben élő volt bernardista diáknak, Kerekes Jánosnak is küldött levelet, melyben adatokat kért róla, illetve más emigrált magyarokról, úgymint Sebestyén Pálról, Szekeres Attiláról, Kuhinka Ernőről, Tüski Istvánról, Sebestyén Andorról, Göndöcz Kálmánról, Mészáros Sándorról, Leelössy Istvánról, valamint az Angliában élő Varga Sándor református lelkésztől.³⁹

A hosszas előkészületek után Forró harmincnyolc gépelt oldalnyi szöveget juttatott el Kádár Imrének, a *Theologiai Szemle* szerkesztőjének,⁴⁰ melyből végül két oldalt közöltek csak le.⁴¹ A *Reformátusok Lapja*ba egy háromoldalas cikket küldött ugyanebben a témában.⁴² Csehszlovákiában Galambos Zoltán komáromi lelkészt,⁴³ Kolozsváron Nagy Géza professzort tájékoztatta megjelent cikkeiről, és kérte minkettől-jüket, hogy akár az ő írása felhasználásával, de tudósítsanak egyházi lapjaikban az ösztöndíjról. Nagy Gézától külön is kérte, hogy egészítse ki a cikket erdélyi vonatkozású témákkal (pl. Kovács Ödön és nagyenyedi köre).⁴⁴ Jugoszláviában csak egy ember élt, Keck Zsigmond Szabadkán, neki Forró a megjelent cikket küldte el.⁴⁵ Forró barátja Adriaan Korevaar az *NRC Handelsblad*ban jelentetett meg egy rövid ismertetőt 1961 szeptemberében.⁴⁶

32 Forró Imre levele Bodonhelyi Józsefhez (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

33 Forró Imre levele Varga Zsigmondtól (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

34 Forró Imre levele Újszászy Kálmánhoz (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

35 Forró Imre levele ismeretlen címzetthez (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

36 Tóth Endre levele Forró Imréhez (sine loco, 1961. június 10.) TtREL I.27.b.136.

37 Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz (Kenderes, 1961. június 30.) TtREL I.27.b.137.

38 Forró Imre levele ismeretlen címzetthez (Kenderes, 1961. július 12.) TtREL I.27.b.137.

39 Forró Imre levele Kerekes Jánoshoz (Kenderes, 1961. július 12.) TtREL I.27.b.137.

40 Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz (Kenderes, 1961. július 21.) TtREL I.27.b.136.

41 FORRÓ Imre: A 200 éves Stipendium Bernardinum, *Theologiai Szemle* 4(1961/3–4), 104–106.

42 Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz (Kenderes, 1961. szeptember 8.) TtREL I.27.b.136.

43 Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz (Kenderes, 1961. augusztus 20.) TtREL I.27.b.136.

44 Forró Imre levele Nagy Gézához (Kenderes, 1961. augusztus 20.) TtREL I.27.b.136.

45 Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz (Kenderes, 1961. augusztus 20.) TtREL I.27.b.136.

46 Forró Imre irodalmi működése, Magángyűjtemény.

Forró a jubileum alkalmából maga is írt egy holland nyelvű cikket, melyet a *Hervormd Nederland* szerkesztőjének, L. H. Ruitenbergnak küldött el 1961 augusztusában. A megjelentetendő munkának két címet is javasolt: *Het 200 jarig Stipendium Bernardinum en zijn invloed in Hongarije 1761–1961* vagy *Een Hongaars oud-Bernardiner over de invloed van het 200 jarig Stipendium Bernardinum in Hongarije 1761–1961*. Remélte, hogy cikke közlésre megfelel, már harminc éve nem járt Hollandiában, így a nyelvtudása megkophatott, ezért kérte a szerkesztőtől a nyelvi ellenőrzést és javítást. Azt a kérését is megfogalmazta, hogy ha írása esetleg a *Hervormd Nederland* számára nem lenne megfelelő, akkor küldjék tovább egy másik lapnak.⁴⁷ Három nappal később újabb levelet küldött Ruitenbergnek, ebben tett néhány kiegészítést, melyek átvezetését kérte a beküldött szövegbe. Írt Szalay Károly irodalmi tevékenységéről, majd ezt követte a magyar–holland tudományos kapcsolatok felsorolása: Bibliák nyomtatása; magyar tudományos munkák hollandiai nyomtatása; latin nyelvű disputák és disszertációk kiadása; holland teológusok munkái, melyek ismertek és rendszeresen használatban vannak Magyarországon; illetve Nagy Lajos 1934-es, Debrecenben készített doktori dolgozata Spinozáról. A hollandok pénzt is juttattak a Debreceni Kollégiumnak, magyar Bibliákat nyomtattak ki, 1863-ban 30 000 forintot adtak lelkészeknek és tanítóknak, gyermekmentő akció folyt, a második világháború után magyar lelkészek és gyülekezetek kaptak segítséget, szeretetsomagokat. Magyar bernardinus diákok az ország feldarabolása miatt a mai határokon kívül is élnek, vannak, akik eleve külföldön maradtak vagy kivándoroltak. Filep Gusztáv híres sakkozó, Tótpál Márton amatőr sportoló 1939-ben Hollandiában élte át a német inváziót.⁴⁸ A *Hervormd Nederland*hoz beküldött cikk végül 1964. február 8-án jelent meg⁴⁹ *Een Hongaarse oud-Bernardiner vertelt over de invloed van het meer dan 200 jarige Stipendium Bernardinum in Hongarije* címmel.⁵⁰

HOLLANDIAI ÉS MÁS KÜLFÖLDI ÖSZTÖNDÍJAK TÖRTÉNETE

Az 1930-as években az utrechti egyetem mellet az amszterdami Vrije Universiteit és a kampeni főiskola fogadott magyar hallgatókat. Mivel Forró maga nem tanult ezekben az intézményekben, minden egyetemtörténeti vonatkozású munkát nem akart maga elvégezni. A Pasaréten szolgálatot teljesítő Joó Sándort kérte, hogy mint volt pesti teológus és a Vrije Universiteit egykori diákja, írjon az Abraham Kuyper / Sebestyén Jenő-féle neo-kálvinizmusról, illetve történelmi kálvinizmusról egy ismertetést, melyet akár még Hollandiában valamelyik teológiai lapban is meg lehetne jelentetni, vagy egy fejezetet írhatna egy magyar–holland

47 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghez (Kenderes, 1961. augusztus 19.) TtREL I.27.b.136.

48 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghez (Kenderes, 1961. augusztus 22.) TtREL I.27.b.137.

49 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghez (Kenderes, 1964. február 25.) TtREL I.27.b.137.

50 Jegyzék Forró Imre Lajos kenderesi nyug. ref. lelkész irodalmi munkásságáról (Litteratura) (sine dato) Magángyűjtemény.

kapcsolatokat ismertető brosúrában.⁵¹ Joó maga nem vállalta a dolgozat elkészítését, a kampeni adatok összegyűjtésére Fejes Sándor várpalotai lelkészt javasolta Forrónak, illetve Pap Ferenc Kálvin téri beosztott lelkészt, valamint Baráth József tatai nyugalmazott lelkészt ajánlotta a Sebestyén–Kuyper irányzatról szóló szöveg megírására.⁵²

A Kampenben tanultak névsorát (1924–1954) C. van der Woude kampeni professzor vitte el Forrónak 1967-ben, amikor a debreceni jubiláris zsinaton vett részt a holland küldöttség egyik tagjaként. Korábban az amszterdami Vrije Universiteitben tanultak névsorát (1922–1940) Pomothy Dezső állította össze, de ez sem volt teljes, az 1938 utáni évek meglehetősen hiányosak voltak.⁵³

Az amszterdami és kampeni ösztöndíjasok története, életrajzainak ügye nem haladt. Forró nem adta fel, Pomothy Dezsőt kérte meg, hogy akár mások bevonásával munkaközösségben készítsék el a névsort. Javasolta, hogy Fejes Sándor várpalotai, Varga István mezőcsokonyai, Antal Gábor somogyszobi, Pap Ferenc Kálvin téri, Peti Zoltán városmajori lelkészekkel vegye fel a kapcsolatot, sőt a lelkészözvegyeket, Pethe Kálmánnét vagy Dr. Csekey Sándornét is keressék meg. Azt is kérte, hogy három-négy példányban írja le írógéppel a teljes névsort címekkel együtt. Felvetette, hogy érdemes lenne kérdőívet kitölteni a még élő emberekkel, fotókat is bekérni a kollégákról, családjaikról, templomaikról, presbitereikről, konfirmandusaikról, és akik nem válaszolnak levélben, azokat személyesen is fel lehetne keresni.⁵⁴

A hollandiai ösztöndíjasok névsorának és életrajzának összeállítása jól illeszkedett Dr. Bartha Tibor zsinati elnök tervezetéhez, aki a *Studia et Acta Ecclesiastica* egyik számába külföldi ösztöndíjakról akart tanulmányt megjelentetni, és Forró Imrét is megkereste. Forró ebben az ügyben Makay Miklóst értesítette, hogy negyven gépelt oldalas tanulmányt tud beküldeni a május 30-ai határidőre *A 200 éves Stipendium Bernardinum hatása Magyarországon 1761–1961* címmel. Azt javasolta, hogy adják ki a külföldi tanulmányok témát országokként egy-egy vagy két-két ott járt lelkésznek, és kérjék be minden külföldön tanult lelkésztől, professzortól a korabeli tanulmányaira való visszaemlékezést, ebben térjenek ki arra, hogy kiknél tanultak, melyek voltak akkoriban a népszerű teológiai, tudományos vagy társadalmi kérdések, milyen volt a diákelet külföldön, írtak-e cikket az egykori diákok külföldi vagy hazai lapokba. Forró arra vonatkozóan is tett javaslatot, hogy kik lehetnének alkalmasak az egyes külföldi kapcsolatok megírására. Franciaországról Makay Miklós és Nagy Sándor Béla, Angliáról Farkas Pál, Pásztor János, F. Tóth Sándor, Szabados László, Strasbourgról és Belfastról Szenes László, Svájcra Nagy Sándor Béla, Pap László, Kiss Tihamér, Németországról Bucsay Mihály, Pákozdy László, az Egyesült Államokról Czeglédy Sándor, Sipos István, Böszörmé-

51 *Forró Imre levele Joó Sándorhoz* (Kenderes, 1964. február 21.) TtREL I.27.b.139.

52 *Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz* (Kenderes, 1964. március 5.) TtREL I.27.b.139.

53 *Kampenben és Amszterdamban tanultak névsora* (sine dato) TtREL I.27.b.137.

54 *Forró Imre levele [Pomothy] Dezsőhöz* (Kenderes, 1977. április 25.) Magángyűjtemény.

nyi Ede, Csikesz Tibor, Hollandiáról Tóth Kálmán, Körpöly Kálmán, Joó Sándor és esetleg maga Forró tudna írni.⁵⁵ Februárban egy hosszabb levelet is küldött Makaynak, melyben két részletben mellékelte az utrechti magyar diákok névsorát (1800–1911, 1911–1970). Azt ígérte, hogy az 1761–1800 közötti időszakról egy későbbi levelében ír majd, hiszen akkor is számos nagynevű ösztöndíjas tanult Utrechtben. A 20. századi vonatkozású részben minden általa ismert életrajzi adatot feltüntetett, mert ezeket még az 1961-es *Theológiai Szemlé*ben megjelent cikkéhez bekérte a lelkészektől vagy özvegyeiktől. Ebben a levelében is szorgalmazta, hogy Amszterdam és Kampen magyar diákjainak történetét és kultúrtörténeti hatását fel kellene dolgozniuk azoknak, akik ott tanultak. Levele végén arra is kitért, hogy érdemes lenne az egész protestáns külföldi egyetemjárás történetét az egykor kint tanult diákokkal megírni.⁵⁶

Forró 1970. május végén ígéretéhez híven elküldte levelét a Zsinati Iroda Tanulmányi Osztályának, melyben megírta, hogy Bartha Tibor felkérésére készített két rövid tanulmányt a *Studia et Acta V.* tervezett kötetéhez a „Külföldi tanulmányozás” Ösztöndíjak címszó alá Hollandiáról, az 1867–1967 időszakra (1836–1970) vonatkozóan. Ahogy korábban Makay Miklósnak is megírta, itt is megemlítette, hogy szükséges lenne hasonló feldolgozást készíteni Franciaország, Svájc, Anglia-Skócia, Németország és az Egyesült Államok vonatkozásában is.⁵⁷ Sajnos Forrónak ez a tanulmánya végül nem került közlésre, ahogy a többi országokban járt ösztöndíjasokra vonatkozó javaslatát sem valósították meg. A Hollandiában tanultak névsorát – még ha hiányosan is – Forró halála után a neve alatt megjelent cikkben végül közölték.⁵⁸

BENKŐ JÓZSEF ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE

Bár a peregrinációs kutatáshoz csak áttételesen kötődött, de az erdélyi–holland kapcsolatok feltárása szempontjából nagyon érdekes volt a középpajtai tudós lelkész, Benkő József életrajzának és tudományos működésének feltárása. Benkő a Haarlemi Tudós Társasághoz beküldött tudományos munkája révén egyedüli magyarként lett tagja a társaságnak. Forró kapcsolatba lépett Benkő egy kései leszármazottjával, a Szolnokon élő bíróval, dr. Benkő Árpáddal, aki Forró franeckeri kutatását is igyekezett népszerűsíteni kapcsolatai révén, de természetesen ősapjáról is kiterjedt levelezést folytatott Forróval. Benkő Árpád megírta, hogy Benkő József síremléke még mindig megvan Erdővidéken, a helyi egyházközség gondozza. A faluban nem maradtak sajnos kéziratok ősapja után, ő maga is csak anyakönyvi kivonatokkal rendelkezik. A kéziratok egy része az OSZK-ban található, melyeket Mikó Imre lemásolt és könyvben bemutatott, ezek magyar, né-

55 *Forró Imre levele [Makay] Miklóshoz* (Kenderes, 1970. január 3.) Magángyűjtemény.

56 *Forró Imre levele [Makay] Miklóshoz* (Kenderes, 1970. február 25.) Magángyűjtemény.

57 *Forró Imre levele Zsinati Iroda Tanulmányi Osztályához* (Kenderes, 1970. május 30.) TtREL I.27.b.137.

58 FORRÓ: Magyar diákok, 100–101.

met, latin levelek és jelentések. A haarlemi társasági tagságról szóló diploma latin nyelvű szövegét Benkő József leírta, így nem az eredeti, hanem a másolat található a kéziratárban. Az igazi művek (történelmi, irodalmi, természettudományos) viszont eltűntek. Benkő úgy vélte, hogy esetleg Nagyenyeden, Kolozsváron vagy a marosvásárhelyi Teleki Tékában megtalálhatóak, de pontos adatokkal ő maga nem rendelkezett ezekre vonatkozóan. Ősapja írt egy művet Erdély barlangjairól, reményei szerint ezt Hollandiában fel lehet még lelni. Ez utóbbi munkája kevésbé volt ismert, ugyanis az *Élővilág* 1964. évi 2. számában⁵⁹ Allodiatoris Irmától megjelent tanulmány nem tett róla említést. Benkő Árpád bízott benne, hogy a barlangtani mű címlapjáról legalább egy fényképet sikerül még beszerezni.⁶⁰

Forró Imre nagyon készségesen segített a kézirat felderítésében. A hágai központi katalógus munkatársán keresztül kapta meg a Haarlemi Tudós Társaság titkárának, De Bruijn úrnak a levelét, aki a Társaság jegyzőkönyveit alaposan átnézte. Ebből kiderült, hogy egy Török I[stván] nevű magyar diák Leidenből átadta a Társaságnak 1780. november 3-án Benkő kéziratát (*Imago specuum Transsilvaniae*) annak 1780. augusztus 31-én kelt levelével, illetve Bécsben megjelent könyvével együtt. Az 1780. december 5-én kelt jegyzőkönyvben úgy döntöttek, hogy a kéziratot fel kell venni a Haarlemi Tudós Társaság kiadványainak sorába, miután lefordították hollandra. Meg is bízták az egyik tagot (Houttijnt) a munkával 1781. március 6-án, aki azonban egy év múlva sem készült el a fordítással. Végül úgy döntöttek, hogy a kézirat csak egy földrajzi lapban lenne a helyén, de nem a Társaság közleményeiben. Ezek után nincs több szó a kéziratról, és sajnos a további sorsa is ismeretlen. Benkő ennek ellenére jó kapcsolatot ápolt a Társasággal, az 1783. március 4-én kelt jegyzőkönyv szerint egy másik könyvének, a *Milkeovának* egy példányát küldte el a Társaság részére.⁶¹

Természetesen Benkő Árpád nagyon örült annak, hogy kiderült, a barlangokról szóló kézirat valóban kijutott Hollandiába.⁶² Ezek után Forró a megjelent szakirodalom és Hollandiából beszerzett értesülései felhasználásával készítette el Benkő életrajzát és tudományos működésének történetét. Kitért minden megjelent vagy kéziratban ismert munkájára, hét gépelt oldalon. Sajnos ez a tanulmánya nem jelent meg nyomtatásban, csak kéziratban maradt meg a család tulajdonában.⁶³

A. C. WALLIS HAGYATÉKA

Forró ötödik nagy tervezett kutatási területe Antal Géza pápai professzor felesége A. C. Wallis (Adèle Opzoomer) írói hagyatékával volt kapcsolatos. A Magyaror-

59 ALLODIATORIS Irma: Dr. Benkő József, *Élővilág* 9(1964/2), 49–50.

60 Benkő Árpád levele Forró Imréhez (Szolnok, 1969. szeptember 7.) Magángyűjtemény.

61 De Bruin levele Damstrahoz (Haarlem, 1970. február 26.) Magángyűjtemény.

62 Benkő Árpád levele Forró Imréhez (Szolnok, 1970. március 23.) Magángyűjtemény.

63 Benkő József professzor és a Haarlemi Tudós Társaság, Kézirat, Magángyűjtemény.

szágon őrzött anyag iránt a holland irodalmárok is érdeklődést mutattak. Wallis már Magyarországra érkezése előtt ismert írónőnek számított Hollandiában, számos irodalmi alkotást publikált. Mivel a holland tudósoknak a 60-as években nem volt könnyű eljutniuk a vasfüggönyön túlra, a magyarokhoz fordultak segítségért. Forró a Holland Irodalomtörténeti Társaság elnöke, J. G. Bomhoff professzor kereste meg 1960-ban a *Hervormd Nederland* szerkesztőjén, Ruitenberget úron keresztül. Forró megírta, hogy a hagyaték a Dunántúli Református Egyházkerület könyvtárában és levéltárában van Pápán, talán meg lehetne vásárolni, esetleg ajándékba is megkapható. Ha ez nem járható út, akkor meg lehet próbálni legépelni.⁶⁴ A holland nagykövetet is értesítette a hagyatékról, javasolta, hogy a követ esetleg maga is nézze meg, hiszen holland érdek is, hogy a kézirat ne vesszen el.⁶⁵

Három évvel később, 1963-ban Esze Tamással tudatta Forró, hogy a leideni könyvtár könyvtárosa J. R. de Groot és a Holland Irodalomtörténeti Társaság is érdeklődnek Adèle Opzoomer magyarországi kézírathagyatéka iránt, mely a pápai Pongrácz József professzor lányának közlése szerint a pápai Református Könyvtárban van. Forró érdeklődött, hogy ezek milyen kéziratok: regények, versek, egyéb művek, megjelentek-e már, van-e róluk valamilyen jegyzék? Javasolta, hogy esetleg ajándékba fel lehetne ajánlani a hollandoknak.⁶⁶ Ez utóbbi felvetése némi félreértést is szült. A pápai gyűjteménynél attól tartottak, hogy Forró ki akarja árusítani a kéziratot, mire ő azt válaszolta, hogy néhány évvel korábban éppen Pongrácz lánya, a levéltáros Magda hívta fel a figyelmét arra, hogy a hollandoknak szükségük lehet erre a kéziraatra. Így jutott el Forró a Holland Irodalomtörténeti Társasághoz, annak a titkára és egyben a leideni egyetem könyvtárosa J. R. de Groot úr érdeklődött a kézirat megvásárlása és jegyzéke iránt. Forró megnyugtatta a főigazgatót, hogy meg fogja írni, hogy a kézirat nem megvehető, nem elajándékozható, de kutatható. Azt kérte, hogy De Groottal mostantól a pápaiak folytasák a levelezést ebben az ügyben angol, német vagy francia nyelven, de a kézirat feldolgozásában felajánlotta a segítségét.⁶⁷ Azért megírta J. R. de Groot könyvtárosnak, hogy a Magyar Református Egyház Múzeuma azon a véleményen van, hogy Adèle Opzoomer kézíratait, családi leveleit és egyéb gyűjteményét nem lehet áruba bocsátani és elajándékozni, ugyanis szeretnék tiszteletben tartani az örökhagyó végakarátát, aki azokat a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárára hagyta. Javasolta, hogy küldjenek valakit, vagy bízzák meg őt, esetleg egy másik hollandul tudó lelkészt, hogy a Holland Irodalomtörténeti Társaság szempontjai szerint írjanak az anyagról.⁶⁸

Forró továbbra is nagyon érdeklődött a hagyaték iránt. Bomhoff professzornak fel is ajánlotta, hogy ösztöndíja lejártá után nagyon szívesen segít Wallis pápai

64 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghöz (Kendres, 1960. november 10.) TtREL I.27.b.136.

65 Forró Imre levele a holland nagykövethöz (Kenderes, 1960. november 20.) TtREL I.27.b.136.

66 Forró Imre levele Esze Tamáshoz (Kenderes, 1963. április 9.) TtREL I.27.b.139.

67 Forró Imre levele Irányos Lajoshoz (Kenderes, 1963. május 18.) TtREL I.27.b.139.

68 Forró Imre levele J. R. de Groothoz (Kenderes, 1963. május 18.) TtREL I.27.b.137.

hagyatékával kapcsolatban. Ha a Holland Irodalomtörténeti Társaság ezzel egyetért, akkor szívesen megbeszelné a technikai és anyagi részleteket is. Már nyugdíjas, ezért szívesen végezné el ezt a munkát.⁶⁹ Ugyanezt J. R. de Groottal is közölte. Ha kaphatna felkészítést és megbízást hollandiai tartózkodása alatt a hagyaték anyagának rendezésével kapcsolatban, szívesen segítene.⁷⁰ De Groot könyvtáros a hagyaték feltérképezését nagyon fontosnak tartotta, és elképzelhetőnek vélte, hogy Forró bízák meg ezzel.⁷¹ Sajnos Borgers úr, akinek erről döntenie kellett, elutasította Forró megbízásának lehetőségét, mivel erre nem volt anyagi forrásuk, és igazából az eredeti anyagokra, és nem egy jegyzékre lett volna szükségük. Szerették volna kölcsönözni,⁷² de erre nem volt lehetőség. Forró kb. 500 guldenes költséggel viszont szívesen elvállalta volna a feladatot.⁷³ Erre végül nem került sor, és egészen a közelmúltig kellett várni, amikor Gera Judit irodalomtörténész, az ELTE nyugalmazott professzorasszonya érdemben elkezdett foglalkozni a hagyatékkal.⁷⁴

ÖSSZEGZÉS

Ahogy láhattuk, Forró rendkívül széles körű érdeklődést mutatott a holland–magyar kapcsolatok iránt. A fő kutatási területe, a franekeri peregrináció története mellett a 20. századi hollandiai egyetemjárás is érdekelt. Van Veen 1911-ig tekintette át a Stipendium Bernardinum történetét, és állította össze ösztöndíjasainak névsorát, de az 1960-as évekig a nevek csak sporadikusan voltak ismertek. Ezt a hiányt ismerte fel Forró, és a debreceni Tóth Endrével belekezdett egy névsor összeállításába, valamint megírta az 1961-ben jubiláló ösztöndíj történetét magyarul és hollandul. Hasonlóan hiányzott egy amszterdami és kampeni diáknévsor. Összeállításának szükségességét Forró felismerte, hiszen akkor még élő diákoktól lehetett volna életrajzokat beszerezni. Ő maga a megírásra nem vállalkozott, de próbált emberekkel lelkesíteni a feladatra. Nem rajta múlt, hogy kevés sikerrel.

Szintén érdekes volt Benkő József életrajza, és különösen is a Hollandiából beszerzett adatok felhasználása. Nagy kár, hogy az elkészült kézirat iránt nem volt

69 Forró Imre levele Bombhoff professzorhoz (Utrecht, 1964. április 24.) TtREL I.27.b.140.

70 Forró Imre levele J. R. de Groothoz (Utrecht, 1964. május 5.) TtREL I.27.b.140.

71 J. R. de Groot levele Forró Imréhez (Leiden, 1964. május 25.) TtREL I.27.b.144.

72 G. Borgers levele Forróhoz (Hága, 1964. június 10.) TtREL I.27.b.144.

73 Forró Imre levele G. Borgershez (Utrecht, 1964. június 12.) TtREL I.27.b.145.

74 GERA Judit: A. S. C. Wallis életének és munkásságának összefüggései: A kulturális transzfer interdiszciplináris megközelítésben, in: Gera, Judit; Vesztergom, Janina (szerk.): *Oda-vissza : A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 115–151. ; GERA, Judit: Adèle Sophia Cordelia Opzoomer alias A.S.C. Wallis, 1856-1925, in: Broomans, Petra; Bijl, Elise; Kroon, Ingeborg; Meijer, Caroline (szerk.): *Vertalerslexicon voor bet Nederlandstalige gebied*, VN Lex Groningen, Universiteitsbibliotheek Groningen, 2019, Paper: adele-opzoomer-alias-a-s-c-wallis-1856–1925.

érdeklődés, tudománytörténeti szempontból érdekes lett volna az életrajz és az életmű publikálása.

Bár Forró maga nem volt irodalomtörténész, Adèle Opzoomer magyarországi hagyatékában szívesen folytatott volna kutatómunkát. Végül ez anyagi megfontolásból nem valósult meg. Mint lelkész és fordító viszont saját érdeklődésre egy dán mártír lelkész munkáit vizsgálta, és ismertette a magyar közönséggel.

Láthatjuk, hogy rendkívül kiterjedt levelezést folytatott kora tudományos közösségével. Nem gondolta, hogy minden feladatot neki kellene elvégeznie, ismerőseit biztatta, hogy egykori egyetemeik magyar diákjainak történetét írják meg. Bár maga is lelkesen gyűjtött adatokat, idegennyelvtudásának köszönhetően külföldről is beszerzett bármilyen információt. Tudományos munkássága és tudományszervező készsége egy másik korban, megfelelő intézményi háttérrel valószínűleg sokkal több publikációt eredményezett volna.